

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ ЯК ПРОВІДНЕ ЗАВДАННЯ МОВНОЇ ОСВІТИ

Наталя Бородіна

Кандидат педагогічних наук, доцент,
кафедра філологічної освіти,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського (УКРАЇНА),
54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24-а, e-mail: bgdg374@gmail.com

Світлана Каленюк

Кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра філології (прикладна лінгвістика),
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського (УКРАЇНА),
54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24-а, e-mail: kalenukso@gmail.com
UDC: 372.461:81'233

ABSTRACT

Borodina Natalia, Kalenyuk Svitlana. Forming of linguistic personality of students as leading task of linguistic education

The article deals with the formation and development of the language identity of pupils at Ukrainian Language lessons because this is one of the main tasks of modern language education in Ukraine. This article highlights the major factors that influence the formation of the language identity of students in the Ukrainian speech education. In particular author described the role of text, cognitive and communicative approaches, teacher's Ukrainian language communicative qualities, the language environment, modern innovative techniques and methods of language training. The article is of interest to the main factors that form language identity. Amongst them mentioned and explained the development of communicative skills, the mastery of all four kinds of speech activity, the ability to build various types of texts, styles and genres of speech with all the components of the communication situation. The article is of great help to Ukrainian Language teachers and educators.

Key words: linguistic personality, tekstocentrichniy approach, kompetentnisniy approach, kognitivno-communicative approach, communicativeness.

Одне з головних завдань сучасної мовної освіти в Україні – формування та розвиток мовної особистості учнів на уроках української мови. У статті висвітлено основні фактори, що впливають на формування мовної особистості учнів у системі україномовної освіти, зокрема розглянуто роль текстоцентричного, компетентнісного, когнітивно-комунікативного підходів, комунікативності вчителя-словесника, мовленнєвого середовища, сучасних технологій навчання мови. Про рівень сформованості мовної особистості свідчить багато факторів, зокрема розвиненість комунікативних умінь і навичок учня, досконале володіння всіма чотирма видами мовленнєвої діяльності, здатність будувати тексти різних типів, стилів і жанрів мовлення з урахуванням усіх компонентів ситуації спілкування.

Ключові слова: мовна особистість, текстоцентричний підхід, компетентнісний підхід, когнітивно-комунікативний підхід, комунікативність.

Проблема особистості посідає одне із центральних місць як у філософії, психології, так і в лінгвістиці. Особистість – це багатогранне та багатовимірне поняття і залежно від завдань, що ставить перед собою та чи інша наука, кожна з них має свою мету дослідження і своє бачення цього поняття.

На думку О. О. Селіванової, «мовна особистість – іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у процесах продукування, сприйняття, розуміння й інтерпретації вербальних пові-

домлень, текстів, а також при комунікативній взаємодії» [5, с. 445]. Мовна особистість несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі. Рівень мовної компетенції стимулює мовну особистість до вдосконалення мови.

У зміст мовної особистості зазвичай вкладають такі компоненти :

1) ціннісний компонент змісту виховання, тобто система цінностей, або життєвих смислів. Мова забезпечує першочерговий і глибинний погляд на світ, створює той мовний образ світу та ієрархію духовних уявлень, що реалізуються в процесі мовного спілкування;

2) культурологічний компонент, тобто рівень засвоєння культури як ефективного засобу підвищення інтересу до мови. Залучення фактів культури мови, що вивчається, пов'язаних із правилами мовленнєвої та немовленнєвої поведінки, сприяє формуванню навичок адекватного вживання й ефективного впливу на партнера по комунікації;

3) персональний компонент – те індивідуальне, глибинне, що є в кожній людині.

Мовна особистість існує в просторі культури, відображеної в мові, у формах суспільної свідомості на різних рівнях (науковому, побутовому та ін.), в стереотипах і нормах поведінки, в предметах матеріальної культури.

Поняття мовної особистості імпліцитно було представлено у працях Г. Штейнтала, В. Вундта, О. Потебні, О. Шахматова й ін., хоч відповідний термін уведений В. Виноградовим. Розроблення проблеми мовної особистості належить також О. Леонтьєву, Ю. Караулову, Г. Богіну, А. Пузирьову та ін.

Саме поняття мовної особистості в широкий науковий ужиток запровадив Ю. Караулов, який вважає, що «мовна особистість – це людина, яка вміє створювати й розуміти тексти, що відрізняються ступенем структурно-мовної складності, глибиною і точністю відображення дійсності, цільовою спрямованістю» [2, с. 54]. Дослідник розробив рівневу модель мовної особистості з опорою на художній текст і виділив три її рівні: вербально-семантичний, що відображає ступінь володіння повсякденною мовою; когнітивний, на якому здійснюється актуалізація та ідентифікація релевантних знань і уявлень, властивих мовній особистості; прагматичний, що виявляє і характеризує мотиви і цілі, які рухають розвиток мовної особистості.

Рівнева модель мовної особистості відображає узагальнений тип індивіда. Конкретних же мовних особистостей в певній культурі може бути багато, вони відрізняються варіаціями значущості кожного рівня в складі особистості.

Мовна особистість – це соціальне явище, проте в ній є також індивідуальний аспект. Кожна мовна особистість формується на основі усвідомлення конкретною людиною всього мовного багатства, створеного предками. Мова конкретної особистості складається в більшій мірі зі спільної мови, в меншій – з індивідуальних мовних особливостей.

Основним засобом перетворення індивіда в мовну особистість є його соціалізація, що має 3 аспекти:

- процес включення людини в певні соціальні відношення, в результаті чого мовна особистість виступає свого роду реалізацією культурно-історичного знання всього суспільства;

- активна мовленнєво-розумова діяльність за нормами й еталонами, заданими тією чи іншою етномовною культурою;

- процес засвоєння законів соціальної психології народу.

Кожна мова має особливу картину світу, і мовна особистість зобов'язана організовувати зміст свого вислову у відповідності до цієї картини.

На сьогодні загальноосвітня школа потребує нових підходів до навчання української мови. Осередком гуманізації нашого суспільства та розвитку його духовності мають бути загальноосвітні навчальні заклади, в яких учень визнається як особистість і найвища цінність суспільства.

Згідно з вимогами чинного Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та шкільної програми з української мови, пріоритетом уроків української мови є формування мовної особистості учнів, здатної бездоганно володіти всіма засобами української мови з урахуванням специфіки мовленнєвої ситуації, а значить адресата та адресанта мовлення, умов спілкування, змісту мовленнєвого повідомлення тощо. На цьому наголошують провідні вітчизняні лінгводидакти О. Горошкіна, Т. Донченко, С. Караман, Т. Окуневич, М. Пентиліук та інші. Так, М. Пентиліук зазначає, що «школа має забезпечити

формування... людини, яка вільно й легко висловлюється з різноманітних питань, виявляє високий рівень культури спілкування, дбає про якість свого мовлення та його вдосконалення» [4, с. 80].

Проблемам формування мовної особистості учня, розвитку мовлення в школі, добору системи комунікативних вправ і завдань у різний час присвятили свої праці О. Біляєв, О. Горошкіна, С. Караман, А. Нікітіна, М. Пентиліук, В. Сухомлинський та інші вчені. Однак шляхи активізації процесу розвитку мовної особистості учнів на уроках української мови потребують поглибленого вивчення. Тому метою статті є визначити роль української мови в школі як засобу формування мовної особистості учнів та висвітлити основні фактори, що впливають на формування мовної особистості учнів у системі україномовної освіти.

Мовною особистістю є такий комунікант, носій мови, який володіє мовною, мовленнєвою, прагматичною компетенціями, реалізує їх у процесі спілкування. Сучасні вчені досліджують різні рівні у структурі мовної особистості: Ю. Караулов виділяє вербально-семантичний, тезаурусний та мотиваційно-прагматичний; О. Тарасова досліджує рівень мікроконтексту і метаконтексту тощо.

Формування мовної особистості, як зазначає М. Пентиліук, – складний і багатограний процес. Він передбачає участь людини у спілкуванні – каналі й зв'язку з іншими людьми. Основний спосіб задоволення особистих потреб у спілкуванні – мовлення. Саме тому його називають мовленнєвим спілкуванням [4, с. 81]. Учень, як мовна особистість, повинен оволодіти мовленнєвим спілкуванням, тобто комунікативною діяльністю, оскільки це мотивований живий процес взаємодії між співрозмовниками, спрямований на реалізацію конкретної комунікативної цільової настанови, проходить на основі зворотного зв'язку в конкретних видах мовленнєвої діяльності.

На формування й розвиток мовної особистості учня впливає багато чинників, зокрема спілкування в процесі навчання в школі, загальний інтелектуальний розвиток, зміст і характер навчальних дисциплін, мовленнєве середовище тощо. Про рівень сформованості мовної особистості свідчить багато факторів, зокрема наявність і якість сформованості комунікативних умінь і навичок учня, досконале володіння всіма чотирма видами мовленнєвої діяльності, здатність будувати тексти різних типів, стилів і жанрів мовлення з урахуванням усіх компонентів ситуації спілкування – адресата, адресанта мовлення, мети й теми, комунікативного задуму тощо.

Формування мовної особистості учнів відбувається упродовж усього процесу шкільної освіти, однак питому вагу в цій роботі займають уроки української мови. Причому важливу роль у цьому процесі відіграють як уроки вивчення аспектів української мови (спрямовані на формування та розвиток мовної, мовленнєвознавчої, мовленнєвої та комунікативної компетентностей учнів), так і уроки розвитку мовлення (уроки формування та контролю аудіативних та читацьких умінь і навичок, уроки роботи над діловим мовленням, написання та вдосконалення творчих робіт тощо).

В умовах реформування шкільної освіти мовленнєва підготовка учнів виходить на перше місце. Це зумовлено передусім тією роллю, що відіграє українська мова у формуванні особистості учня, зокрема його мислення та духовного світу. Рідна мова виконує ряд важливих функцій. По-перше, вона є предметом вивчення в школі, що потребує створення спеціальних методичних умов. По-друге, мова є засобом оволодіння всіма іншими предметами шкільного циклу, а значить знання мови, володіння всіма видами мовленнєвої діяльності – це запорука якісних знань із математики, фізики, історії, географії тощо. Від рівня сформованості в учнів умінь і навичок сприймати та розуміти усне повідомлення, глибоко усвідомлювати зміст прочитаного тексту, адекватно, повно відтворювати готові тексти та продукувати власні різних типів, стилів і жанрів мовлення залежить глибина засвоєння ним шкільної програми, а значить виконання вимог Державного стандарту до випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Отже, рідна мова – це не тільки важливий засіб комунікації, а також засіб розвитку особистості та пізнання світу.

У формуванні мовної особистості учня, розвитку її духовних і моральних якостей ключову роль відіграє рідна мова. Поняття рідної мови сьогодні широко використовується науками антропоцентричного напрямку (педагогікою, психологією, лінгводидактикою, соціолінгвістикою, психолінгвістикою та ін.). Воно має багато визначень (материнська мова, перша мова), що певною мірою взаємодоповнюються. Погоджуємося з думкою тих учених (М. Пентиліук, Й. Сележан та ін.), хто рідною вважає мову нації, мову предків, що пов'язує

людину з її народом, його минулим, сучасним і майбутнім, духовними надбаннями й культурою свого етносу.

Поняття «рідна мова» розуміємо значно ширше, ніж просто засіб комунікації, засіб встановлення комунікативних контактів між представниками однієї нації. Багато хто з лінгвістів і психолінгвістів вважають, що рідною є та мова, якою дитина вимовила перші слова, навчилася говорити. Зазвичай рідна мова засвоюється в сім'ї, є мовою батьків, однак специфічні історичні умови, в яких наш народ жив століттями, й ті чинники, що породили байдужість до мови й культури свого народу, спричинили ситуацію, коли значна частина українців не володіє мовою своєї нації, не шанує її, не відчуває потреб у розвитку й збереженні цього культурного надбання. Сьогоднішнє покоління українців перебуває на перехідному етапі і стосовно ідеології, і стосовно релігії, і щодо мови. Суспільство розшароване ідеологічно, туга за минулим, у тому числі й за російською мовою, не дає старшим людям розуміння того, як українолюбів необхідно сьогодні допомагати їхнім дітям та онукам вивчати державну мову, адже мовне ядро індивідуума формується під впливом сімейного, виховного середовища. Дитячі садки та школи беруть на себе роль вихователів на національних традиціях. Однак, не маючи підтримки у сім'ї, така особистість роздвоюється, користуючись суржилом. Звідси й проблеми вищої школи: викладачі здебільшого мають справу з суржикомовними студентами. виправлення цього стану можливе за умови, якщо в кожному вищому навчальному закладі державна мова України займатиме почесне місце. Інакше ми виховуємо морально нездорове покоління, некультурне, німе, неграмотне. На жаль, серед учених побутує позиція, яка рішуче відкидає національний характер, відмовляючи йому в існуванні й розцінюючи його як міф.

Урахування значення курсу української мови в загальноосвітній школі, спостереження за уроками української мови дали змогу виділити основні фактори, що впливають на формування мовної особистості учнів у системі україномовної освіти:

- **текстоцентричний підхід**, побудова уроків мови на текстовій основі, оскільки саме текст дає вчителю можливість продемонструвати виразні стилістичні функції засобів української мови на кожному з рівнів мови. Як слушно зазначає М. Пентиліук, «організація навчального процесу повинна йти від мовних одиниць різних рівнів до їх ролі в тексті, від спостереження над текстами-зразками до розвитку мовленнєвих умінь і навичок в умовах активних форм комунікації, створення тексту [4, с. 102];
- **компетентнісний підхід**, спрямованість мовної освіти на формування всього комплексу визначених Державним стандартом компетенцій – мовної, мовленнєвої, соціокультурної й діяльнісної як складників комунікативної компетентності; цей підхід передбачає, як зазначено в пояснювальній записці до чинної шкільної програми з української мови для основної школи, «активну участь школярів у процесі навчання, зокрема, широке використання самостійної роботи, а також роботу в парах, невеликих групах, проектно-діяльнісній, тобто спрямування освітнього процесу на формування й розвиток ключових і предметних компетентностей особистості» [3, с. 2]. Комунікативна компетентність формується на уроках української мови й передбачає отримання учнями знань, умінь, ставлень, досвіду діяльності та індивідуальних моделей поведінки;
- **когнітивно-комунікативний підхід** як засіб формування словника учнів, усвідомлення ними лексичного, граматичного та стилістичного багатства української мови як предмету вивчення, засобу навчання в школі, засобу самоусвідомлення й самоствердження. При цьому важливим завданням є надання українській мові статусу рідної мови реально, а не формально, як це відбувається, скажімо, на території східної та південної України;
- **українознавче спрямування** уроків української мови відповідно до вимог Державного стандарту та чинної шкільної програми, усебічне вивчення й реалізація виховного потенціалу рідної мови як засобу виховання учнів та формування їх духовного світу. Про це говорив ще В. О. Сухомлинський, наголошуючи на тому, що вміння майстерно користуватися рідною мовою, відчуття краси слова є необхідними кожній людині; що мова є засобом піднесення людини на найвищі сходишки людської культури. Для розвитку соціокультурної компетентності учнів на уроках української мови особливу увагу варто приділяти власне українській лексиці, що є одним із основних засобів відображення національно-мовної картини світу українців, а тому й її формування. «Спонукання школярів до активного вживання власне українських слів, – як зазначає М. Пентиліук,

– спрямоване на виховання в них національно-мовних рис та розвиток індивідуальної мовотворчості в різних ситуаціях спілкування» [4, с. 113]. Досить логічним є також віднесення духовних якостей особистості до прагматичного рівня мовної особистості, тобто дискурсивної компетентності – системи правил, навичок і вмінь спілкування, зумовлених процесами соціалізації та інкультурації [5, с. 445];

- важливим чинником формування мовної особистості учня є розвиток у нього **комунікативності**, одним із ключових аспектів якої є здатність адекватно відображати особистісні якості як власні, так і інших людей. Розглядаємо комунікативність як сукупність відносно стійких комунікативних властивостей особистості, що забезпечують успішний прийом, розуміння, засвоєння, використання й передавання інформації. Вона передбачає ситуативну адаптованість (здатність орієнтуватися в ситуації спілкування) та вільне володіння вербальними та невербальними засобами спілкування та поведінки;
- **не менше значення має й комунікативність учителя-словесника** як взірця володіння мовою, «мовного еталону» в очах учнів. Комунікативність учителя – важлива передумова активної продуктивної праці учня на кожному уроці, вона повинна бути спрямована на навчання й виховання учнів, розвиток у них мотивації до опанування мовою, прагнення спілкуватися українською мовою та дбати про її розвиток та збереження. До змісту комунікативності вчителя відносимо стійку потребу в спілкуванні з учнями як у класній, так і позакласній роботі, володіння культурою фахової комунікації; емоційне задоволення від процесу спілкування з учнями; наявність високорозвинених комунікативних умінь і навичок, прагнення до їх удосконалення та підвищення власної мовленнєвої культури. Допомогти учням розкрити себе, відкрити світ і знайти своє місце в ньому – одне із завдань учителів-словесників. Реалізація його значною мірою залежить від його володіння словом – від розвитку мовної та мовленнєвої компетенцій, вміння організовувати професійно-педагогічну комунікацію як «систему безпосередніх або опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, засобів комп'ютерної комунікації з метою самообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин» [1, с. 8];
- застосування **сучасних технологій навчання мови**, адже саме вони, базуючись переважно на груповій, кооперативній або парній роботі, відкривають широкі можливості для розвитку комунікативних умінь і навичок учнів, активізації їх пізнавальної діяльності, оптимізації навчального процесу; допомагають у вирішенні проблем розвитку особистості учня та вчителя, технологізації цього процесу. Сучасні педагогічні технології формують в учнів здатність творчо, критично мислити, розвивають вміння й бажання висловити власну думку щодо обговорюваної проблеми та обґрунтувати її, добираючи адекватні аргументи та приклади. Застосування педагогічного проектування, інформаційно-комунікативних технологій тощо забезпечують розвиток умінь грамотно працювати з інформацією: відшукувати й творчо обробляти інформацію, застосовувати її у процесі здійснення різних видів мовленнєвої діяльності як у школі, так і в позанавчальний час; збирати необхідні мовні факти, встановлювати закономірності тощо;
- застосування в навчальному процесі **прийому «занурення в мову»**, активізації україномовного мовленнєвого середовища. Це сприятиме підвищенню статусу української мови в очах учнів, розширить сферу її застосування. Сьогодні в багатьох регіонах України, особливо в містах, українська мова виконує переважно навчальну функцію, є засобом оволодіння предметами шкільного циклу, спілкування в межах навчального закладу, тоді як метою мовної освіти є розширення її функцій і розповсюдження їх на інші сфери спілкування учнів – сферу побуту, спілкування в колі однолітків, хобі та інтересів тощо.

Випускники загальноосвітніх навчальних закладів сьогодні мають на належному рівні володіти цілим комплексом компетентностей, одними із ключових серед яких є мовна, мовленнєва, мовленнєвознавча, соціокультурна тощо. Сформована, високорозвинена мовна особистість учня, носія цих компетентностей, – це запорука його подальшого успішного фахового навчання або професійної діяльності. Тому у процесі формування мовної особистості школярів на уроках української мови необхідно брати до уваги такі фактори, як застосування текстоцентричного, компетентнісного та комунікативно-діяльнісного підходів, українознавче спрямування шкільної мовної освіти, рівень сформованості комунікати-

вності вчителя-словесника тощо. Мовленнєва підготовка учнів визначає успішність їх у різних сферах діяльності, що знову ж підтверджує важливість роботи над формуванням комунікативних якостей кожного учня та вимагає посиленої уваги до шкільної україномовної освіти. Перспективу подальших наукових розвідок окресленої проблеми вбачаємо у вивченні психологічних та психолінгвістичних основ формування та розвитку мовної особистості на уроках української мови в основній школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К., 2004. – 344 с.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
3. Навчальні програми для 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 5-9 класи / укладачі Г. Т. Шелехова, М. І. Пентиліук, В. І. Новосьолова, Г. Д. Гнаткович, Н. Б. Коржова, В.Таранік-Ткачук // <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>. – С. 2.
4. Пентиліук М. І. Мовна особистість учня в перспекції мовленнєвого спілкування // Пентиліук М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: збірник статей / М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2011. – 256 с.
5. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К., 2010. – 844 с.